

SOCIOLOGICKÝ POHLED NA ZMĚNY V ČESKOSLOVENSKÉM ZEMĚDĚLSTVÍ PO ROCE 1989

V. Majerová

Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Praha

Současný stav sociální struktury v zemědělství nelze spojovat jen se změnami posledních dvou let, kdy dochází k transformaci zemědělství, ale je nutné odlišovat vliv dlouhodobě kumulovaných negativních prvků v sociální sféře od bezprostředních reakcí podniků i jednotlivců na měnící se potřeby trhu práce v zemědělství. Zemědělské podniky postupně přecházejí od prostého snižování počtu pracovních sil k formování funkční struktury. Každý pracovník se dostává do situace, kdy je na něm, aby prokázal své odborné kvality, potřebnost pro budoucí podnik a do jisté míry i ochotu nějakým způsobem se podílet na jeho fungování. V této fázi podstatných organizačních změn v zemědělských podnicích dochází ke značné diferenciaci postojů a z pohledu sociologie se objevuje řada otázek, které se vztahují k jednotlivcům i sociálním skupinám a začleňují jejich problémy do širších celospolečenských souvislostí.

zemědělství; transformace zemědělských podniků; sociální struktura; názory a postoje pracovníků

Kolektivizace československého zemědělství začala koncem čtyřicátých let. Začátkem šedesátých let byla již většina zemědělských závodů začleněna buď v jednotlivých zemědělských družstvech nebo státních statcích. V roce 1989 bylo z 902 035 trvale činných pracovníků v zemědělství 71,56 % družstevních rolníků, 17,58 % zaměstnanců státních statků, 0,46 % soukromě hospodařících rolníků a 10,40 % pracovníků jiných zemědělských podniků. Sociální struktura zemědělských podniků byla tedy čtyřicet let formována potřebami velkovýrobních zemědělských podniků a ovlivněna celkovým charakterem venkovského osídlení v ČSFR.

Současný stav sociální struktury v zemědělství a všechny problémy z něho vyplývající nelze tedy spojovat jen se změnami v posledních dvou letech, kdy dochází k transformaci zemědělských podniků, ale je nutné odlišovat vliv dlouhodobě kumulovaných negativních prvků v sociální sféře od bezprostředních reakcí podniků i jednotlivců na měnící se potřeby trhu práce v zemědělství.

Zemědělské velkovýrobní podniky prošly za dobu své existence několika reorganizacemi, které v zásadě vždy posilovaly administrativní a technokratický přístup. Slučováním podniků vznikala velká výrobní seskupení, pro něž byly hledány účinné způsoby řízení. Vývoj zemědělství, stejně jako celého národního hospodářství, byl podřízen politické a ideologické orientaci. Úvahy o částečné privatizaci v zemědělství byly po roce 1968 opět zatlačeny do pozadí a volba možností organizačních forem se zúžila na několik málo typů. Společného velkovýrobního hospodaření s převládajícím družstevním a státním sektorem zemědělství. Oba základní organizační typy podporovaly zaměstnanecký, ne však vlastnický postoj pracovních sil.

Udržování hladiny zaměstnanosti zemědělských podniků nikoliv cestou konkurence a tržních vztahů, ale naopak cestou centralistického a direktivního způsobu řízení, subvencováním vybraných výrobních a podniků, udržováním nekonkurenčního prostředí ve výrobní i sociální sféře vedlo k devalvaci profesionality na všech úrovních, nedoceňování intelektuálních či řídicích schopností ani manuálních zručností. Poctivost a pracovitost byla oceňována méně než bezmyšlenkovitá poslušnost.

Proklamované formy účasti pracujících na řízení a rozhodování byly konstruovány jako formální součásti organizační struktury zemědělských podniků. Značná část pracovníků si je s jejich původním určením ani nespojovala a nepovažovala je za nástroje ovlivňování společných záležitostí správy podniku či obce, neboť jejich činnost byla usměrňována a kontrolována stejným způsobem jako činnost hospodářských složek.

V oblasti pracovního života je možné sledovat postupné vrstvení málo funkčních prvků a vztahů jak na úrovni manuálních činností, tak v úrovni řízení. Výsledky sociologických výzkumů prováděných v letech 1987-1989 dokládaly vliv celé řady faktorů, ale pro formování struktury a kvality pracovních sil se jeví jako podstatné zejména:

- Zvyšující se pyramida řízení (tzn. růst mezistupňů řízení), která činila vlastní organizaci výrobní činnosti zemědělských podniků komplikovanější, méně pružnou, málo adaptabilní a kompetenčně nečitelnou.
- Nomenklaturní způsob obsazování funkcí (založený na apriori stanovených znacích) a udržování jejich nositelů v permanentní závislosti za direktivních příkazech centrální sféry akceptováním jen určitých typů jednání a chování vedoucích pracovníků.
- Silný vliv subjektivních faktorů v řídicí sféře, růst stresové zátěže ze situací, které nelze řešit na základě racionální úvahy, převaha stereotypů řízení a obavy

z nesprávného samostatného rozhodnutí (přičemž kategorie správnosti a nesprávnosti se nevztahovaly k praktickému výsledku rozhodnutí, ale k hodnocení tohoto rozhodnutí nadřazenými orgány).

- Nevybavenost zvláště středních stupňů řízení zemědělských podniků odpovídající technikou, nebo její nedostatečné využívání; z toho plynoucí větší náklady a nároky na pracovní síly v administrativě a řízení, jejich neefektivní využívání a relativní přetíženost, vyvolané těžkopádným systémem koloběhu dokladů, opakovaných kontrol, duplicitních hlášení, výkazů apod.

- Přerušování logické souvislosti mezi pracovní odměnou a pracovním výkonem, pokles významu finanční motivace k práci, rostoucí neschopnost a nechuť zamezit odměňování nekvalitní nebo i nevykonané práce, relativní shovívavost k pracovním přestupkům nebo dokonce trestným činům (zvláště krádežím).

- Růst prvků netolerance a nedůvěry mezi jednotlivými stupni řízení, zejména mezi manuálními a technicko-hospodářskými pracovníky jako reakce na devaluaci hodnot v oblasti vzdělání a intelektuálních činností, deformace pracovních vztahů, převládání krátkodobých materialistických pohledů na pracovní kariéru nad koncepčními úvahami o vlastním životě.

- Iracionální podstata pracovní a životní perspektivy, její apriorní předurčenost, omezená možnost jejího ovlivňování, růst pocitů bezvýchodnosti a nepotřebnosti etických principů.

- Diferencovaný dopad nepříznivých prvků v práci na jednotlivé sociální skupiny.

- Absence nezávislých společenských organizací, které by mohly ovlivňovat decisiční sféru a podílet se na rozhodování v pracovní oblasti i ve veřejném životě.

- Silná vazba pracovníků v zemědělství na obec a bydliště, způsobená častým vlastnictvím rodinných domků či zemědělských usedlostí, včetně osobního hospodářství, posilovaná příbuzenskými vztahy a faktem relativního nedostatku bytů v ČSFR, která blokuje pracovní migraci obyvatelstva.

Stručné nastínění předchozího vývoje vyvolává otázky, jak dalece běžná zemědělská populace registrovala všechny centralistické vlivy i jejich důsledky a reagovala na ně.

V letech 1987, 1988 a během roku 1989 bylo možné ve výsledcích našich sociologických výzkumů pozorovat důsledky kumulace ekonomických problémů v zemědělských podnicích a jejich odraz v názorech a postojích zemědělských pracovníků. Dotazování hovořilo o rostoucích výhradách k organizaci

a řízení práce, k systému odměňování, rozhodování, obsazování řídicích funkcí, vytváření pracovních perspektiv apod.

Vliv nomenklaturních zásahů do organizování pracovní sféry byl všeobecně znám, ale většinou mlčky přijímán. Postupem času se výhrady objevovaly stále častěji a zostřoval se jejich tón, i když směřovaly spíše jen ke kritice dílčích prvků systému, nebo měly vágní podobu obecné nespokojenosti.

Životní úroveň na vesnici rostla diferencovaně, rozdíly mezi jednotlivými sociálními skupinami se spíše prohlubovaly, ale relativní vzestupný trend úrovně životního standardu a sociálních jistot zemědělských pracovníků pomáhal vytvářet iluzi správné cesty vývoje. Vlivy některých nepříznivých prvků centralistického systému byly částečně eliminovány i potřebností sousedské spolupráce, nutností domluvit se a dokázat společně žít v neanonymním prostředí venkovských obcí. Ve vztazích mezi lidmi se vytvořila široká škála typů chování a jednání, od ryze účelových přes korektní až k typům výrazně orientovaným na spolupráci a toleranci. Tato zkušenost by mohla dávat naději, že i sociální konflikty, které se budou objevovat v souvislosti s prosazováním se tržních vztahů v zemědělských podnicích a obcích, snad rozvrství venkovskou společnost tak, aby nebyly překročeny hranice určité funkční lidské sounáležitosti.

Souběžně s lokálními procesy formování materiálních a sociálních podmínek života probíhají další procesy utváření sociálních struktur v jednotlivých regionech - vylidňování některých oblastí, zlepšování dopravní přístupnosti, nebo naopak růst izolovanosti obcí, ekologické poškozování životního prostředí, změny v demografickém složení obyvatelstva, vliv otevřených hranic apod. To vše vytváří složitou spleť příčin a důsledků, ve které se po roce 1989 začínají prosazovat první požadavky uplatňování tržního mechanismu v zemědělství a na vesnici.

V období přechodu z centralizovaného na decentralizovaný systém je nutné překonat řadu úskalí. Nesporným krokem, který je nutné učinit v počátcích ekonomické reformy, je privatizace podniků, tzn. objasnění a určení vlastnických vztahů a následné vytvoření plně funkčnosti podniků. V zemědělství je tento krok komplikován složitými majetkovými vztahy, neboť v některých oblastech (zejména pohraničních) docházelo k opakovaným změnám vlastníků. Problémy technického a prováděcího charakteru, obtížné zjišťování a dokládání vlastnických práv, změn a převodů majetku společně s teprve probíhajícím dopracováváním legislativních pravidel období přechodu zatím prodlužují.

Dalším otevřeným problémem je ekonomický výsledek dosavadní majetkové restituce. Její morální a sociální cíl je zjevný a postupně se naplňuje. Avšak idea rychlého vkládání získaného majetku zpět do výrobního procesu a jeho přeměna v aktivní potenciál vhodně strukturované zemědělské výroby je zatím vzdálená.

Nucené odprofesionalizování původních vlastníků doprovázené rozsáhlou migrací obyvatelstva přerušilo kontinuitu přirozeného výběru a rozvoje podnikání v zemědělství, takže část nynějších vlastníků, kteří jsou dědici zemědělského majetku, nemá se zemědělskou výrobou již nic společného a podle svých schopností bude hledat více či méně vhodné příležitosti prodeje a pronájmu. Další část vlastníků stojí před rozhodnutím buď osamostatnění, nebo zapojení do některého z transformujících se typů kolektivně hospodařících zemědělských podniků. O obou těchto možnostech mohou lidé zatím uvažovat spíše jen rámcově, bez jasnějších představ o všech výhodách i rizicích, neboť zkušenosti, z nichž by se daly odvozovat důsledky takto rozsáhlých ekonomických a společenských změn, zatím chybějí.

Koncepce agrárního programu se v současné době rozpracovává především z ekonomického hlediska. Její lidská dimenze se pod tlakem ekonomických faktorů přehlíží a předpokládá se jakýsi blíže neurčený diferenciatní automatismus, který rozdělí pracovní síly na schopné, podnikavé a adaptibilní tvůrce národního bohatství a neadaptibilní vrstvy a jedince, kteří se dostanou do sociální sítě a bude nutné se o ně postarat. V globálním měřítku lze takto problém zjednodušit. Ale z mikrosociologického pohledu je zřejmé, že prevence sociální potřeby, založená na kvalifikovaném a pečlivém rozboru objektivních i subjektivních podmínek práce, života a perspektiv zemědělských pracovníků, je nakonec ekonomicky výhodnější.

Poznatky ze sociologických výzkumů prováděných po roce 1989 na zaměřených a transformaci zemědělských podniků a společenské změny na vesnici naznačují, že konkrétní rozhodnutí, činy a postoje zemědělských pracovníků jsou vždy výsledkem celé řady různorodých impulsů, zahrnují v sobě zřetelné paradoxy a nejsou matematicky ani logicky vypočitatelné. Akceptování určité ideologické linie a modelů ekonomického tržního chování sice cosi napovídá o možných postojích sociálních skupin a jednotlivců, ale nic nezaručuje. To je i hranice, na kterou naráží aplikovaná rurální sociologie při pokusech získat větší vážnost a prostor při řešení koncepčních otázek agrární politiky v zemědělství. Argument malé míry poznatelnosti téměř neomezené variability lidských tvůrčích projevů těžko obstojí v konfrontaci s exaktně tvořenými a pragmaticky formulovanými ekonomickými kategoriemi. Přesto se domnívám, že se musíme pokoušet tuto hranici překračovat.

V názorech a postojích zemědělských pracovníků, které se objevují v souvislosti s transformací zemědělských podniků, se ukazuje zřetelný posun.

První úvahy o podnikání v zemědělství, které se objevily na jaře roku 1990 v názorech zemědělských pracovníků, byly poněkud rozpačité. Především byly poznamenány značnou nejistotou v rovině konkrétních osobních plánů,

kteřá nekořespondovala s téměř všeobecně uznávanou potřebou široké privatizace. Zájem o vlastní soukromé podnikání v zemědělství i mimo zemědělství byl velmi malý. Pro soukromé hospodaření sice hovořily jeho nejvíce uznávané klady - nezávislost na nadřazených pracovnících, lepší organizace vlastní práce, větší možnost samostatného a svobodného rozhodování i další, např. pracovní perspektiva, pracovní uplatnění členů rodiny, vhodné investování úspor, větší příjmy při dobrém hospodaření apod.

Zároveň ale zemědělské pracovníky odrazoval od soukromého hospodaření nedostatek finančních prostředků, podnikatelských kontaktů, materiálního zabezpečení výroby, nejasnost a nedopracovanost legislativních opatření, ale i obavy z rizika podnikání a z velké odpovědnosti vzhledem k vlastním zkušenostem, znalostem, věku i zdravotnímu stavu. Zemědělství pracovníci zvažovali klady a zápory zemědělského hospodaření i jiných typů podnikání a projevovali značnou zdrženlivost v konkrétních krocích. V úvahách o využití celoživotních úspor se investice do podnikání objevovaly na posledních místech a investice do soukromého hospodaření vůbec jako poslední možnost využití úspor.

Za mnohem rozumnější považovali zemědělství pracovníci uložení peněz na co nejvýhodnější úrok, zakoupení nemovitostí, akcií či obligací.

Je ovšem pravda, že v této době (začátkem roku 1990) byly ještě inflace a liberalizace cen teoretickými pojmy, většina zemědělských zákonů byla ve stadiu obecných diskusí, zemědělské podniky se teprve orientovaly ve složitých ekonomických vztazích, nezaměstnanost se objevovala jen pozvolna a odpovědnost za vlastní život a vlastní pracovní perspektivu neměla ještě konkrétní obsah.

Výsledky dalších sociologických výzkumů prováděných koncem roku 1990 a během roku 1991 už ukazují značný názorový posun, zejména v oblasti zaměstnanosti a pracovního uplatnění. Obava ze ztráty pracovního místa stále vzrůstá. První větší vlna odchodů, která souvisela s organizačními změnami v zemědělských podnicích v roce 1990, zahrnovala především osoby v důchodovém věku. Mezi dalšími propouštěnými i dobrovolně odcházejícími byla část administrativních a technicko-hospodářských pracovníků. V roce 1991 se ze zemědělských podniků začaly vyčleňovat některé nezemědělské činnosti, tzv. přidružené výroby. Od druhé poloviny roku 1991 jsou již všichni pracovníci zemědělských podniků stavěni před rozhodování o vlastní budoucnosti.

Zemědělské podniky postupně přecházejí od prostého snižování počtu pracovních sil k formování funkční struktury, což se už bude týkat všech profesí a každého jednotlivce, neboť bude na něm, aby prokázal své odborné kvality,

potřebnost pro budoucí podnik a do jisté míry i ochotu nějakým způsobem se podílet na jeho fungování (např. vnesením majetku, finanční účasti, převzetím části odpovědnosti apod.). To je velice nezvyklá situace, ve které se zemědělští pracovníci ocitají po dlouhém období omezených možností rozhodování o sobě.

Jedním z diferencujících znaků je stupeň vzdělání; část manuálních pracovníků s nižšími stupni vzdělání se cítí právem handicapována. Dostávají se do situace, kdy jsou ohroženy jejich materiální a sociální jistoty, uvědomují si, že požadavek podstatného zvýšení kvality práce, zvýšení kvalifikace nebo rychlé rekvalifikace asi nebudou moci splnit, špatně se orientují v legislativních opatřeních, v možnostech podnikání nebo jiného uplatnění vlastních schopností. Argument dělnického třídního sebevědomí ztratil smysl a na jeho místo se dostává deziluze, někdy ústící až do pocitu sociální nespravedlnosti, která si hledá své politické vyjádření.

Charakteristickým postojem, který se v našich sociologických výzkumech opakovaně objevuje u této skupiny respondentů, je silná nespokojenost se současnou situací v zemědělském podniku, kritika řídicích pracovníků, nedůvěra v budoucnost, a na druhé straně odmítání jakýchkoliv změn (kromě výměny řídicích pracovníků) a požadavek zachování stejné práce, ve stejném podniku, za stejných podmínek.

S rostoucí výši vzdělání, zdá se, rostou i snahy nějakým způsobem řešit problém zaměstnání a životních podmínek. Ale nelze hovořit o přímé úměře; středoškolské a vysokoškolské vzdělání z tohoto úhlu pohledu splývá a překrývají jej spíše předchozí zkušenosti, profesní předpoklady a osobní charakteristiky. Jako poměrně podnikaví a adaptibilní se zatím projevují pracovníci v mechanizovaných profesích (řidiči, traktoristé, kombajnéri, opraváři), jejichž zaměření dává možnosti uplatnění v zemědělství i mimo zemědělství, a někteří technicko-hospodářští pracovníci, kteří se rychle orientují v právních předpisech a velmi intenzivně hledají pragmatické perspektivy svých podniků i svá vlastní východiska ze současné poněkud nepřehledné ekonomické situace.

V této fázi podstatných organizačních změn zemědělských podniků je velmi obtížné předvídat další vývoj zemědělství u nás. Cesta zpět neexistuje a z pohledu sociologa se vynořují další a další otázky, které se vztahují k jednotlivcům i sociálním skupinám a začleňují jejich problémy do širších souvislostí. Uvedu některé z nich, na něž budeme muset v budoucnu hledat odpověď:

- Jak splňuje dosavadní restituce své ekonomické cíle? V jakém vztahu jsou k jejím morálním a sociálním cílům?

- Na kolik a kterých velikostních a organizačních typů se rozpadne současný agropotravinářský komplex? Jakou šanci v nové struktuře podniků budou mít hospodářství soukromých rolníků?

- Kdo, jak a podle jakých hledisek bude sledovat diferencované dopady tržního hospodářství na zemědělské závody a na jejich pracovníky? Podaří se odlišit skutečnou sociální potřebnost od spekulativních postojů?

- Jak se udrží osídlení v oblastech s ekonomicky neefektivní zemědělskou výrobou?

- Jak se bude prosazovat ochrana přírody v situaci roztržštěných vlastnických vztahů a ekonomických zájmů mnoha uživatelů?

- Jakou cestou by se měla ubírat další kvalifikace a rekvalifikace zemědělských odborníků u nás? Měla by směřovat k univerzálnosti nebo ke specializaci vzdělání? Který směr bude perspektivnější z hlediska rychlé adaptace pracovníků v podmínkách tržního hospodářství v zemědělství?

- Existuje na vesnici a v zemědělství tradicionalismus? Jaké jsou jeho rysy? Jaký má vliv na ekonomické chování a sociální postoje zemědělců?

- Jakými cestami může sociální kontrola odstraňovat oprávněný strach veřejnosti z činnosti přežívajících i nově vznikajících klanů a mafií?

- Jaké důsledky pro pracovníky v zemědělství vyplynou z našeho začlenění do trhu zemí Evropských společenství? Připravujeme se na nové pracovní a tržní podmínky?

Existuje ještě řada dalších otevřených otázek. Ale pro začátek je podstatné vycházet ze stavu zaměstnanosti, jejích ekonomických a sociálních podmínek a životních perspektiv zemědělců i venkovského obyvatelstva. Těmito faktory bude ovlivněn vývoj společnosti buď k její konzistenci, nebo k inkonzistenci.

Literatura

- MAJEROVÁ, V. a kol.: Vytváření předpokladů pro diferencovaný přístup k aktivizaci jednotlivých sociálních skupin pracovníků v zemědělství. [Závěrečná zpráva.] Praha, VÚEZVŽ, 1989.
- MAJEROVÁ, V. a kol.: Důsledky současných společenských změn v sociální oblasti v zemědělství a na venkově. [Závěrečná zpráva.] Praha, VÚEZVŽ, 1990.
- MAJEROVÁ, V. - BRABENCOVÁ, L. - JELÍNKOVÁ, V. - NĚMCOVÁ, E.: Kvalitativní analýza sociální struktury v APK. [Závěrečná studie.] Praha, VÚEZVŽ, 1991.
- MAJEROVÁ, V.: Transformace sociálních struktur v zemědělských podnicích. In: Lipták, M.: Strategie transformace APK a její konkretizace v jednotlivých organizačních formách. [Výzkumná studie.] Praha, VÚEZVŽ, 1991.

Došlo 21. 2. 1992

V. MAJEROVÁ (Economic Research Institute of Agriculture and Food, Prague): **The sociological view of the changes in the Czechoslovak agriculture after 1989**

During the period of their existence agricultural large-scale production enterprises have passed through several reorganizations which, as a matter of principle, always strengthened administrative and technocratic approaches. The integration of enterprises resulted in the establishment of large production groups for which effective methods of management were sought. The development of agriculture as well as of the whole national economy was subject to political and ideological targets. Considerations concerning the partial privatization of agriculture were again pushed into the background after 1968 and the option of the possibilities of organization forms was narrowed on few types of joint large-scale production farming with the prevailing co-operative and state sector of agriculture.

As to the sphere of working life, the gradual accumulation of non-functional elements and relations can be followed at the level of both the manual activities and management. The results of sociological investigations conducted in the years 1987-1989 proved the effect of the whole number of factors, but as to the formation of the structure and quality of labour the following ones seemed to be particularly substantial:

- the increasing pyramid of management (i.e. the growth of the intermediate stages of management) which made the organization of production activity of agricultural enterprises more complicated, less flexible, little adaptable and, as to competences, untransparent
- the nomenclature way of the occupation of functions (based on the a priori defined features) and keeping their bearers in the permanent dependence on directive orders of the central sphere through the acceptance of only certain types of the action and behavior of the management
- the interruption of the logical coherence between remuneration for work and the work of performance, decrease in the significance of financial motivation for work, increasing inability and dislike to prevent from remunerating poor quality or even the nonperformed work, relative indulgence to the work of violations and other.

In the years 1987, 1989 and during the year 1989 the consequences of the cumulation of economic problems in agricultural enterprises and their reflection on the opinions and standpoints of agricultural workers could be observed in the results of our sociological investigations. The respondents spoke of the increasing reservations to the organization and management of work, about the system of remuneration, decision-taking, occupation of managerial functions, development of working prospects etc. The impact of nomenclature interventions at the organization of working sphere was generally known but mostly tacitly accepted. In the course of time these reservations appeared more and more frequently and their note became sharper though they criticized only the partial elements of system or they vaguely expressed general discontent. The impact of some unfavorable elements of centralist system was partly eliminated also due to the necessity of neighborly co-operation, necessity of reaching an agreement with each other and managing to live together in the nonanonymous environment of rural communities. Parallel to the local processes of the formation of material

and social conditions of life, further processes are ongoing concerning the formation of social structures in individual regions - depopulation of some regions, improvement of transport availability or, on the contrary, increasing isolation of localities, ecological damage to the environment, changes in the demographic structure of population, action of open borders etc. This all establishes a very complex tangle of reasons and consequences within which the first demands for the implementation of market mechanism in agri- culture and in the country began to appear after 1989.

The results of further sociological investigations conducted by the end of 1990 and during 1991 show a substantial shift in the opinions of respondents, especially in the field of employment and working self-assertion. Fear of losing one's job increases persistently. The first larger number of persons who were leaving agricultural enterprises in connection with the changes in their organization in 1990 included, first of all, those of retirement age. Those dismissed and leaving their employment on the basis of their own decision included the part of administrative and technical and economic staff. In 1990 certain nonagricultural activities, so called by-line production, began to separate from agricultural enterprises. Since the second half of 1991 all the workers of agricultural enterprises have been facing the necessity of deciding their own future.

Agricultural enterprises gradually change from the simple decrease in the number of manpower to the formation of functional structure which will already concern all the professions and every employee because it depends on her/him to prove her/his skill, her/his significance for the future enterprise and, to a certain extent, also to show her/his willingness to participate in the working of enterprise (e.g. by bringing her/his property to the enterprise, financial participation, overtaking of a certain part of responsibility etc.). This is a very unusual situation in which the agricultural workers find themselves after the long period of limited opportunities for deciding their own future. One of the differentiating traits is the level of education, and the part of manual workers with lower level of education feel themselves rightly to be handicapped. They have to face the situation when their material and social securities are threatened, they realize that they probably will not be able to fulfill the requirements concerning the substantial increase in the quality of work, in their training and fast retraining, they find it difficult to orientate in legislative provisions as well as in the possibilities of business activities or other implementation of their own abilities. The argument of working-class self-consciousness lost its sense and its place is occupied now by disillusion sometimes leading even into the sense of injustice which is trying to find its political expression.

In this stage of substantial organizational changes of agricultural enterprises it is very difficult to foresee the further development of agriculture in this country. There is no turning back and from the viewpoint of a sociologist further and further questions appear concerning both the individuals and social groups and incorporating their problems in a broader context. There are some of them to which the answers should be found in future:

- How many and which size and organization types will the contemporary Agricultural and Food Complex disintegrate to? What chance will private farmers have within the new structure of enterprises?

- Who, how and according to which aspects will observe the differentiated impacts of market economy on agricultural enterprises and their employees? Will the differentiation of actual social necessity from speculative approaches be successful?

- Which way should the further training and retraining of agricultural specialists take in this country? Should it be aimed at the universality or specialization of education? Which direction will be more prospective from the viewpoint of fast adaptation of workers in the terms of market economy in agriculture?

- What will be the consequences of the integration of this country into the of EC market for the workers in agriculture? Are we prepared for new working and market conditions?

There is a number of other open questions. In the beginning, however, it is essential to start from the employment rate, its economic and social conditions and the living prospects of farmers and rural inhabitants. These factors will influence the developments of society either towards its consistency or in-consistency.

agriculture; transformation of agricultural enterprises; social structure; options and standpoints of workers

Adresa autorky:

Ing. PhDr. Věra Majerová, CSc., Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Máne-
sova 75, 120 58 Praha 2

**Upozorňujeme čtenáře a zájemce
o odbornou zemědělskou literaturu,**

že Ústav vědeckotechnických informací pro zemědělství ve
spolupráci se Zemědělským nakladatelstvím Brázda vydává:

NAUČNÝ SLOVNÍK ZEMĚDĚLSKÝ
13. díl (písmeno Z)

Publikace je posledním dílem zemědělské encyklopedie, vyjde
v rozsahu asi 700 stran, předpokládaná cena je 190 Kčs.

Vzhledem k tomu, že stálým odběratelům nebude poslední díl
slovníku avizován, je třeba zajistit si nové objednávky na adrese:

**Ústav vědeckotechnických informací pro zemědělství,
oddělení Naučného slovníku a terminologie
Slezská 7
120 56 Praha 2**

